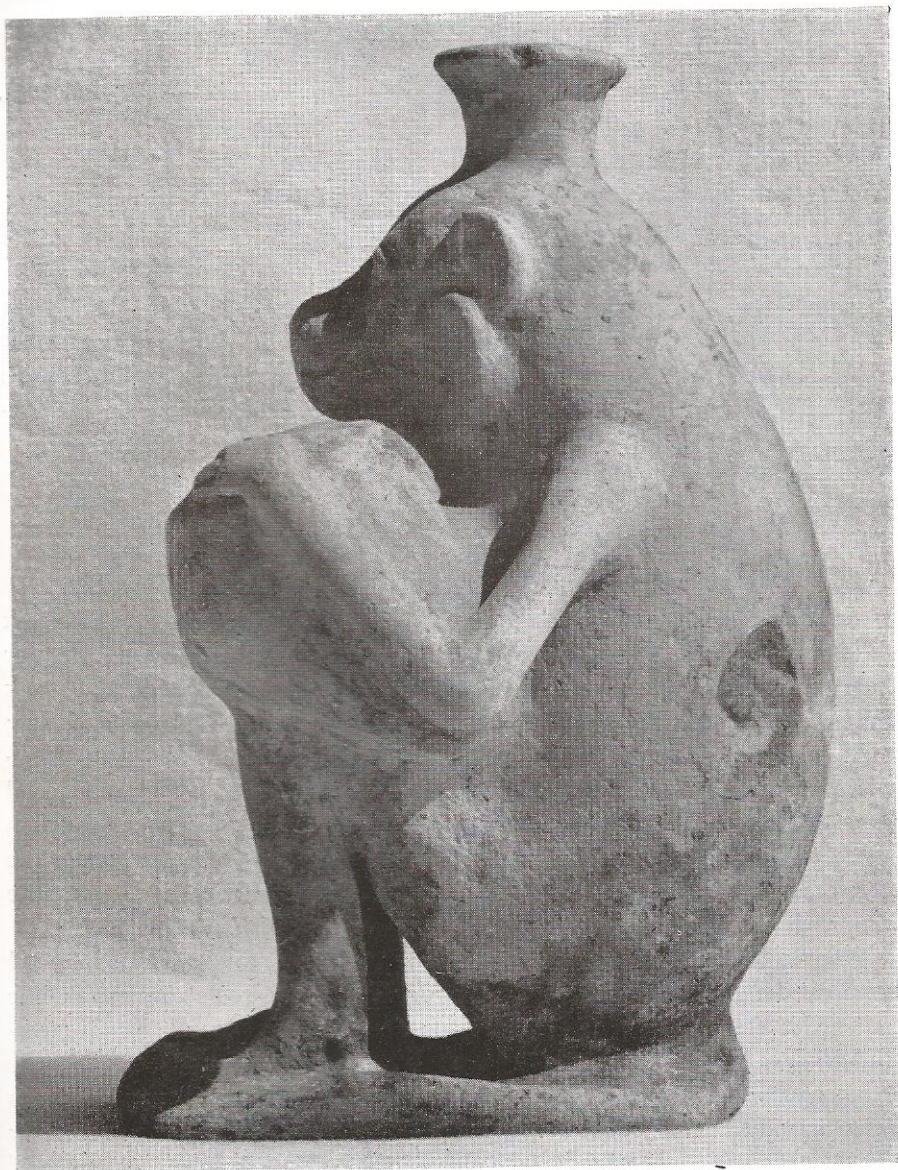

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Afb. 1. Soleb. Vaas van gebakken aardewerk in den vorm van een zittenden aap.

PHŒNIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

REDACTIE
ADRES:

Roodborststraat 16
LEIDEN

ADMINISTRATIE:

EX ORIENTE LUX
Noordeindsplein 4a,
LEIDEN

Vierde Jaargang, Nummer 1, april 1958

INHOUD:

Ter Inleiding — Uit een brief van Dr A. Klasens, gedateerd Aboe-Roash 12-3-'58 — I — Over de opgravingen van 1957 te Soleb in den Soedân — II — Schweizerisch-Deutsche Ausgrabung des Sonnenheiligtums des Königs Userkaf bei Abusir (1955-1957) — III — De Assurcollectie in het Archaeologisch Museum te Istanbul — IV — Ivoorsnijkunst uit Nimroed.

I — OVER DE OPGRAVINGEN VAN 1957 TE SOLEB IN DEN SOEDÂN

Na een jachtige week te Khartoem, waar honderd en één inkopen gedaan moesten worden, was de treinreis van ruim een dag naar Wadi Halfa een verkwikking. Wij waren gerust, want de paar duizend kilo bagage, verdeeld over een zestigtal kisten, maakte de reis mee. Maar hoe dit alles te vervoeren naar het punt van bestemming? Dit vraagstuk zou in Wadi Halfa moeten worden opgelost. Dank zij geld en goede woorden (aanbevelingsbrieven spelen nog een grote rol in dezen jongen staat), was het dan op 3 november 1957 zover, dat wij zouden vertrekken. Om zeven uur zaten wij tussen onze niet geringe handbagage op de stoep van het hôtél te wachten op den vrachtauto, die zou komen. Bijna twee uur hebben wij daar gezeten. Het was natuurlijk een heerlijke morgen, vol licht en gewuif van palmen, want het is altijd mooi weer in dit gedeelte van het land. Toch waren wij blij, toen de vrachtauto eindelijk voorreed, want wij hadden meer dan tweehonderd kilo meter af te leggen.

Er werd weer ingeladen, ditmaal wij ook. Gedrieën zaten wij naast den chauffeur (er is geen verkeerspolitie in de woestijn), onze kok en diens helper op en tussen de bagage en helemaal boven op den wagen een jongen, die vrijelijk van de zon kon genieten. Na enkele kilometers lieten wij asfalt en beschaving achter ons en hobbelden de woestijn in. Die stelle men zich niet voor als onze duinen, maar als een rotsig heuvelland. Er is een soort weg, dien de vrachtauto's volgen. Hij wordt talloze malen doorsneden door *wadi's* en er zijn vele plaatsen, waar zand bij elkaar is gewaaid of waar de rotsen verpulverd zijn, zodat het rijden veel weg heeft van het afleggen van een examen voor het rijbewijs in onze gezegende landouwen: alsmear omschakelen, remmen, een kilometer wat vlugger, dan weer langzaam, of ineens naar links om een steenblok te vermijden. Door de geringe snelheid liep de motor herhaaldelijk heet, hetgeen ons veroorloofde onze van de warmte bijna kromgetrokken benen eens te strekken.

Afb. 2. Schippers trekken onze boot over een ondiepte naar den oostelijken Nijloever.

De schoonheid van den tweeden Nijlkatarakt is van dien aard, dat dergelijke ongemakken niet eens tellen mogen. Bovendien is de streek vol herinneringen aan de oude Egyptenaren, die hier vestingen hebben aangelegd; de meest bekende ervan is wel Semna, met een sterkte aan weerszijden van de rivier. Na Semna wordt de streek iets minder woest en wild; wij zijn ten zuiden van den katarakt. Toen wij 's avonds om een uur of zeven in Akasja waren, hadden wij het grootste gedeelte van den tocht achter den rug zodat wij, door vroeg te vertrekken, den volgenden dag vóór half twee op de plaats van bestemming waren, precies 222 kilometer van Wadi Halfa.

Wij konden daar, zolang wij wilden, beschikken over een *Rest House* van het Goevernement. Het telt drie kamers, in elkaars verlengde gelegen, zoals bij primitieve architectuur gebruikelijk is. De middenkamer is de meest ongelukkigste: zij bezit vier deuren, een naar elk der beide andere kamers en twee naar buiten. Bovendien is er geen enkel venster, zodat altijd een buitendeur moet openstaan, want de spleten in de deuren zijn wel groot genoeg om flink wat tocht door te laten maar toch te klein voor genoeg licht. Zij zou als eetkamer dienen en als slaapkamer voor Robichon. Dat vond deze, met zijn goed bretons hart, tenminste de beste oplossing. En dan te weten, dat hij de opgraver der expeditie is. Maar in Egypte, waar hij sinds 1929 voor het franse Instituut te Kairo, in Thebe en omgeving groef, heeft hij de betrekkelijkheid van huiselijk gemak leren waarderen. De kamer met uitzicht op de stroomversnelling werd voor Mevrouw M. Schiff Giorgini ingericht. Zij bekostigt de expeditie, die onder bescherming der universiteit van Pisa staat. Haar tekentalent en fotografische bekwaamheid zijn van veel nut geweest. En wanneer zij bestoven en gestoken door de muskieten thuis kwam, was haar eerste zorg met onze kok het menu op te stellen. Want hoewel het dezen laatste niet aan kunde ontbrak (hij deed gewoonweg wonderen op twee primustoestellen bij het licht van een stallaarn), bezat hij totaal geen fantasie en indien het aan hem gelegen had, zouden wij minstens om den anderen dag hetzelfde gegeten hebben.

Zoals in de egyptologie gebruikelijk is, zaten wij verkeerd (afb. 2). Want ons huis lag op den oostelijken oever en de tempel net aan de overzijde. De eerste dagen hadden wij nog hoop, een behuizing te vinden op den oostelijken oever, maar dat feest ging niet door: één huis was nog niet klaar en een ander zou, met zijn lemen vloer (voor zover aanwezig) wel fantastisch geweest zijn om den Kerstnacht te vieren maar minder geschikt om te wonen. Want een der eerste wezens, die er te zien waren, was een knaap van een schorpioen. Toen geloofden wij het verder wel.

Wat was nu het doel van onze expeditie? Den tempel van Soleb te onder-

zoeken (afb. 3). Deze is door Amenophis III in de veertiende eeuw v. Chr. gebouwd en is, door zijn afgelegen ligging, zeer slecht bekend. Ondanks den droeven staat van verval bevat hij reliëfs van groot belang; met name zijn twee grote muurvlakken versierd met voorstellingen betreffende het

Afb. 3. De tempel van Soleb gezien vanuit het zuiden.

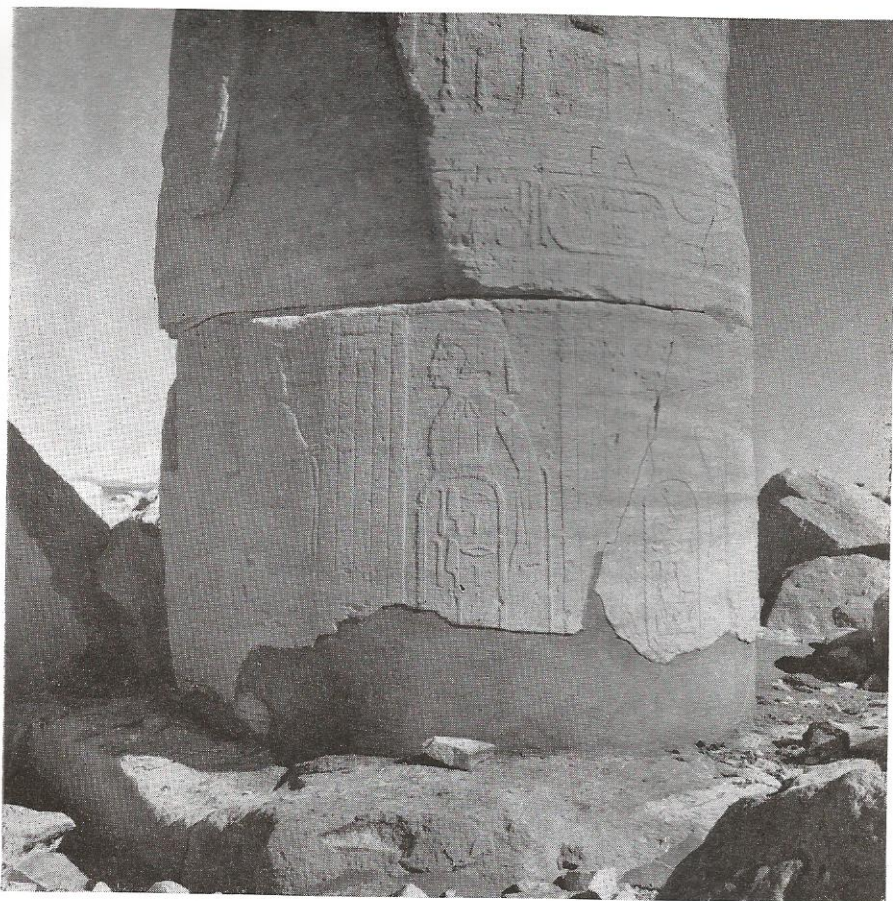
dertigjarig jubileum van den farao, het zogenaamde *sed*-feest. Slechts een klein deel hiervan is gepubliceerd, een eeuw geleden, in het grote werk (twaalf foliodelen) van C. R. Lepsius. En hoe vreemd het ook moge klinken: er bestond zelfs nog geen betrouwbare plattegrond van den tempel. Opgegraven is er feitelijk nooit, tenzij men den kuil, dien de Engelsman E. A. W. Budge een jaar of vijftig geleden groef om een en ander voor het Brits Museum te ontdekken, daarvoor zou willen laten doorgaan. Genoemd museum bezit, sinds 1835, een paar beroemde leeuwen, die eens onzen tempel versierd hebben en duizenden jaren geleden door een inheems vorst zijn weggehaald. Ook de beide obelisksen, waarvan een tekst ons vertelt, dat zij dit bouwwerk sierden, zijn verdwenen, zoals natuurlijk het zilver, waarmee zijn vloer beslagen was en de gouden omlijstingen der poorten. Thans rest er slechts een ruïne van wat eens de grootste en waarschijnlijk mooiste

Afb. 4. De resten van den vierden zaal. Op de zuil met kapiteel bevindt zich een meroïtisch opschrift.

egyptische tempel in den Soedân is geweest (afb. 4). De oorspronkelijk witte steen, waaruit hij is opgetrokken, heeft in den loop der eeuwen een rose-bruine tint gekregen en vooral in den laten middag komt men niet uitgekeken op dezen bouwval (afb. 5); indien hij grieks was (de volgende opmerking is plagiaat), zou hij even bekend zijn als het Parthenon. De kwaliteit van bouwwerk en reliëfs zijn ook nu nog verbazingwekkend.

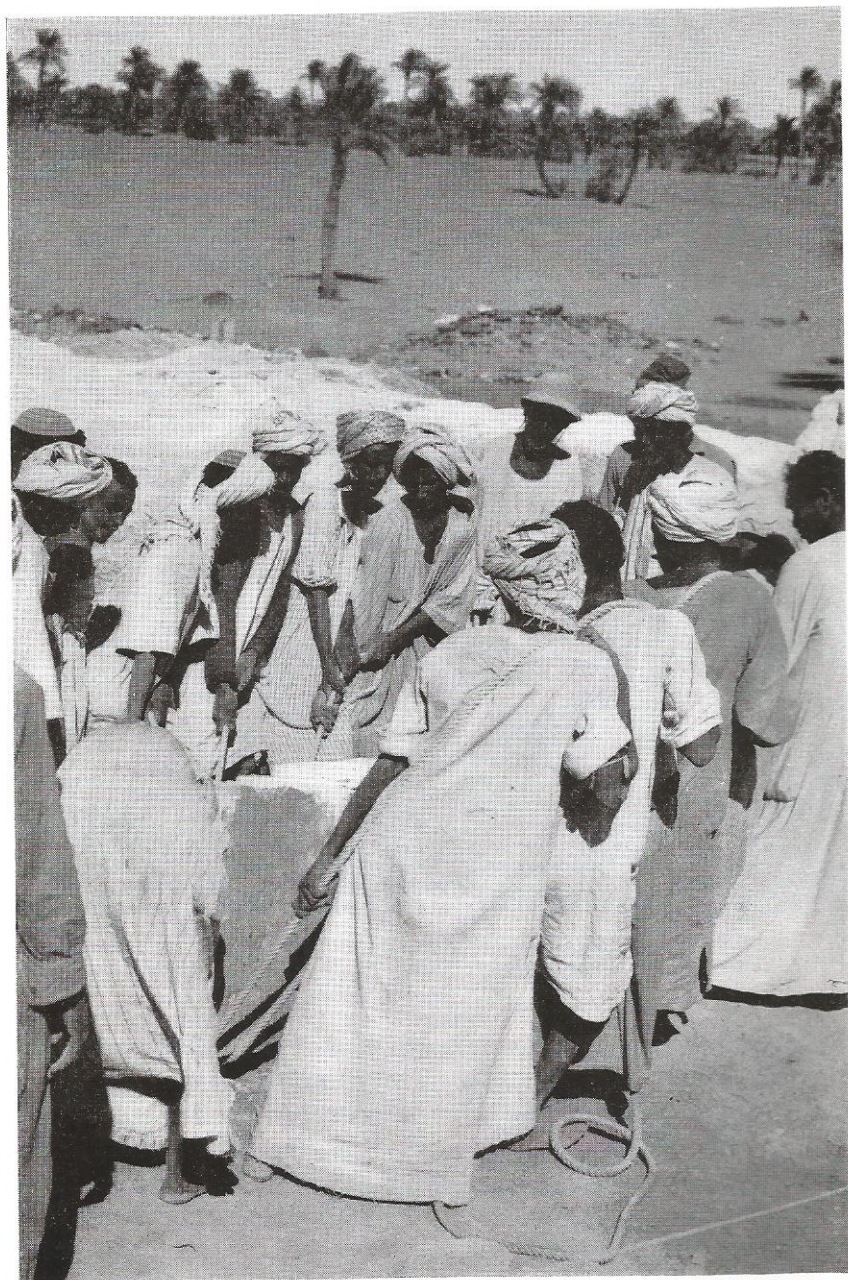
Wij begonnen bij het begin, dus in den sector ten oosten van den groten pylon, waar Budge indertijd tevergeefs zijn geluk beproefd had. Daar lag,

Afb. 5. Zogenaamde lijst van aardrijkskundige namen in den vierden zaal. In een ovalen ring is de naam van het land aangebracht; aangezien de gevangene een neger voorstelt, is deze streek in den Soedân gelegen.

hoog opgestapeld een vormeloze hoop puin en eronder moest een zaal zijn, met zuilen (afb. 6). Stompen hiervan waren zichtbaar, maar dat was ook alles. Men wist zelfs niet, hoeveel het er geweest waren. Dit gedeelte is nu geheel blootgelegd (afb. 7). Het was een zaal van 13 bij 14 meter, waarin vier kolommen stonden met palmvormig kapiteel. Slechts enkele eeuwen v. Chr. was deze zaal nog intact, zoals blijkt uit een meroïtisch graffito, dat wij er gevonden hebben. Nu is in den loop der opgraving gebleken, dat deze zaal meermalen veranderingen heeft ondergaan.

Het is natuurlijk moeilijk, ja bijna hopeloos, deze wijzigingen met jaar-

Afb. 6. Met manskraft wordt een naar beneden gestort blok weggehaald uit zaal I.

tallen te verbinden, maar wel zien wij het volgende: Amenophis III laat de zaal bouwen. Nu begonnen de zijmuren vlak bij de ruimte, waarin twee grote vlaggemasten den pylon zouden moeten verlevendigen. De architect vult deze ruimte dan met grote steenblokken en gebruikt een deel der buitenzijde van den groten pylon als achterwand van de zaal. Dan komt de periode van Amarna en Amenophis IV — Achnaton vervangt zijns vaders naam door den zijne, terwijl de beeltenis van Amon wordt weggehakt. Op een gegeven ogenblik wordt de buitendeur smaller gemaakt. Dan gaat men de muren pleisteren. Er lag toen reeds een zandlaag op den vloer, want men kon nog vaststellen, hoe de benedenrand van het gips het niveau volgde. Eerst zijn de bases van de kolommen met een boog van nieuwe stenen voorzien, later gaat men er bovenop een ring van tichels omheen leggen. Vloer en muren worden opnieuw met gips bestreken. Ook in de poort tussen beide torens van den groten pylon konden een aantal wijzigingen worden vastgesteld (afb. 8). Deze werd eerst afgesloten door één deurvleugel. Later werd de stenen vloer ter plaatse weggebroken. Men versmalde den ingang met muren in tichelsteen en sloot hem af door een deur met twee vleugels, zoals uit de stenen voor de deurpennen blijkt; deze poort reikte echter nog niet tot halver hoogte van den pylon. Tenslotte, misschien enkele eeuwen v. Chr., komt het einde. De dubbele houten toegangspoort in den pylon gaat in vlammen op. De verkoolde resten lagen nog enkele centimeters dik in de nabijheid. Wie deze heldendaad verrichtte, zal wel nooit opgehelderd worden. Wij weten evenmin, wie de beelden, waarvan resten gevonden zijn, kapot heeft geslagen. Hier is een hand bewaard, daar een stuk van een schouder, ginds een gedeelte van het middel. Zouden zij nog gaaf geweest zijn in de achtste eeuw v. Chr., toen vorsten als Pianchi en Amanislo de rammen en leeuwen weghaalden, om hun eigen tempels op te sieren?

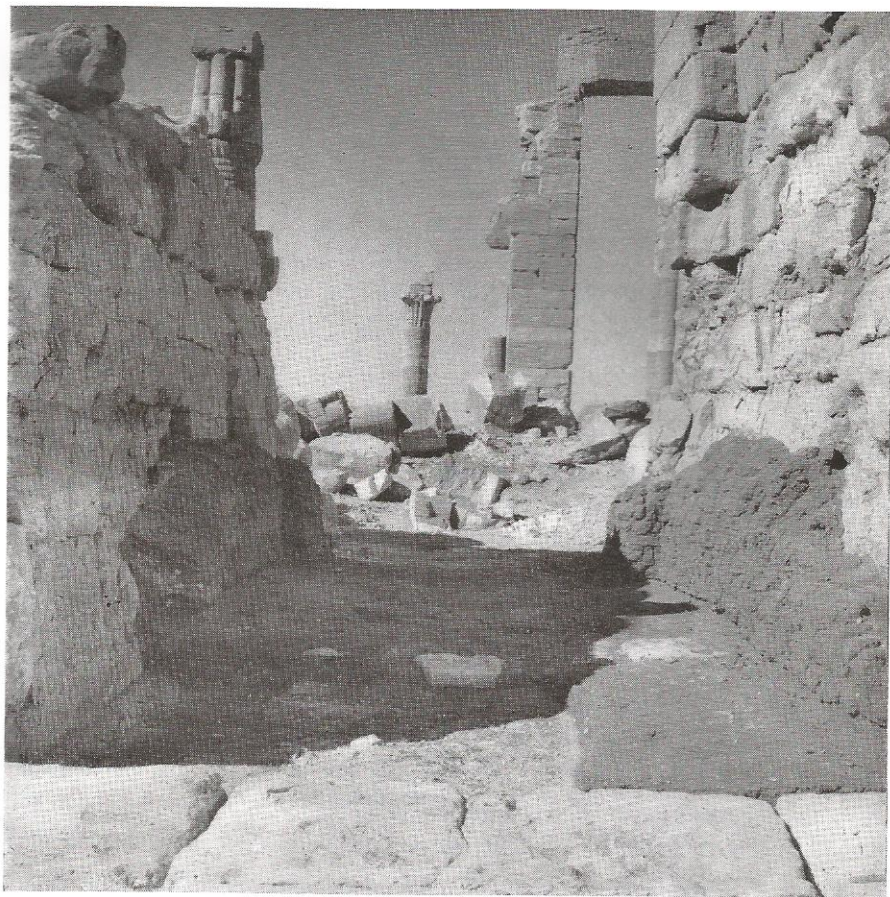
Daar onze concessie het gehele gebied van Soleb omvat, vallen er ook de oude nederzetting onder evenals het kerkhof. De resten van de nederzetting zijn zeer pover en beloven weinig of niets dan de fundamenten van enkele huizen en karrevrachten gebroken aardewerk. Daarom werd besloten in de nekropool te graven, waar de schachten van verschillende grafkamers zichtbaar waren. Voor de rest was het terrein bezaaid met zwarte stenen, scherven en menselijke beenderen, witter gebleekt dan sigarettenpapier. Een tiental graven is onderzocht. Eén daarvan is absoluut zeker door grafschenders overhoop gehaald: zij hebben vazen kapotgeslagen, hier en daar gaten gegraven; er zijn echte schatgravers aan het werk geweest. Blijkbaar is hun buit niet van dien aard geweest, dat zij ook nog op andere graven hun geluk beproefd hebben. Het is immers een hele karwei, een loodrechten

Afb. 7. De eerste zaal met de resten van vier zuilen. De toegang bevindt zich rechts boven. Gedeelten van een uit tichels bestaanden ring zijn zichtbaar bij de beide linkerzuilen.

put van 4 tot 6 meter diepte te legen; want na ongeveer een meter steenslag of zand komen de grote leistenen bokken; die moet men stukslaan (zou je hamers kosten) of weghalen, dan weer dieper graven om tenslotte voor den muur van de grafkamer(s) te staan.

Bij verschillende graven was deze muur nog gaaf, zodat wij perplex stonden praktisch lege kamers te vinden. Bovendien viel het ons op, dat in deze gevallen het aantal beenderen in of bij den put zeer groot was. Wij stonden voor een raadsel. Toen graf nummer 15 onder handen genomen werd, waren onze verwachtingen hoog gespannen. De grafheuvel was zeer groot en het bleek, dat hier inderdaad een Egyptenaar van rang begraven moest

Afb. 8. De poort in den groten pylon, gezien in westelijke richting. De sporen der veranderingen in tichels zijn duidelijk te zien.

zijn. De bovenrand van den put was afgezet met drie rijen zandstenen blokken, dan volgden vijf grote leistenen platen. De put was gevuld met onregelmatige leistenen blokken en stenen. Eindelijk werd een deuropening zichtbaar. De zwarte stenen, die den toegang afsloten, werden eruit gehaald. Gauw het licht van een elektrischen lantaarn in de ruimte. Er scheen een witte muur te staan. Toen moesten wij weg. Den volgenden morgen zou het gebeuren. Dien dag viel het niet moeilijk om vijf uur op te staan. Robichon klom als eerste langs het touw naar beneden. Voorzichtig kroop hij door de nauwe opening, maar toen zijn hoofd binnen was, sloeg hem zulk een natte hitte tegemoet, dat zijn bril droop van het water en hij niets meer

zien kon. Dan maar zonder bril. Hij tastte den grond af met zijn lantaarn om eventuele voorwerpen toch niet te beschadigen. Maar er lag niets dan zand en stenen. Dat hoorden wij, voor het gat liggend, hem tenminste zeggen. Dan kwam een stomp van een witten stenen muur. Daarachter werd de vloer lager. Er was nog een tweede kamer. Alles absoluut leeg. Wij zakten tot onze enkels in het voze stof. Inderdaad was de hitte vreselijk en de vochtigheid deed onze lijven druipen. Het was als de neerslag van onze teleurstelling. Verpazakt kropen wij uit de grafkamers, deden onze pull-overs aan en klommen toen langzaam naar boven. Wij snapten er niets van. Hier waren absoluut geen dieven aan het werk geweest, want die maken de zaak niet netjes in orde alvorens met hun buit aan den haal te gaan.

Robichon was wel ontgoocheld maar niet ontmoedigd. Immers, de bovenbouw van het graf was tot een hoogte van verschillende meters bewaard. Eerst moesten een groot aantal verspreide zwarte stenen worden weggehaald. Toen werd voorzichtig, vanaf den buitenkant, getracht te zien wat er nog overeind stond van den bovenbouw. Deze plaatste ons echter weer voor nieuwe problemen. Het bleek, dat op de plaats van het eigenlijke graf reeds een kleine pyramide had gestaan van tichelsteen; hieronder bevonden zich enige graven, op geringe diepte aangelegd. Vóór deze pyramide stond, aan den oostkant, een kleine kapel. De eerste verandering was, deze kapel af te breken; in de kleine ruimte of nis, aan den westkant, heeft men waarschijnlijk een stele aangebracht. Deze vormde de afsluiting van de nieuwe kapel boven den put. Deze ruimte was gewelfd en werd, aan den buitenkant, als het ware gevat in een kleine verhoging die uit aarde bestond. Op grond van het gevonden aardewerk mogen wij veronderstellen, dat dit graf uit de 18de dynastie stamt en bij de ernaast gelegen pyramide is dit zelfs zeker, daar op de stele de naam van koning Amenophis III voorkomt.

Een tweede verandering was, de pyramide, aan den westkant gelegen, te slechten en de nis met de stele te verkleinen. Om nog meer den nadruk te leggen op deze afsluiting heeft men den westelijken muur doorgetrokken aan de noord- en zuidzijde der kapel. Het derde stadium werd bereikt, toen men, op de plaats der pyramide in brikken, maar volgens het grondvlak van den open hof voor de overdekte kapel, een kleine trappenpyramide ging bouwen ter plaatse van de eerste pyramide. Deze bouw bestaat uit zwarte leistenen; daarmee heeft men ook de kapel overdekt en den oostelijken toegang door een muur van dezelfde stenen afgesloten. Het gevolg was, dat hetgeen open was, werd gedicht en dat hetgeen eerst in het oosten lag (de open hof) werd vervangen door een westelijken bouw (de kleine pyramide in getrapten vorm). Daar echter de put en de toegang tot het graf

door zwarte stenen is afgesloten, moeten wij dit laatste toeschrijven aan degenen, die de tweede verandering teweeg hebben gebracht.

Zij zijn dus degenen geweest, die de grafkamer gelegeerd hebben, de lijken eruit gehaald en de beenderen neergelegd in de kapel bovenden put. Enkele doodshoofden en een hoop vaatwerk (afb. 1) hebben zij in den put gedeponeerd, als ook een sjawabti of lijkebeeldje, dit laatste vlak bij de deur als om er de wacht bij te houden. Dit feit werd ook in verschillende andere graven der nekropool vastgesteld en ook dan bleek telkens, dat het onderste stuk van het beeldje was afgehakt ter halver hoogte van de benen. Eén dezer sjawabti's vertoonde zelfs duidelijke sporen van met een mes bewerkt te zijn (graf 14). Hier ontbrak ook het hoofd, terwijl in verschillende gevallen te zien was, dat men de beeldjes in het vuur had gehouden. Hier van lijkschennis te spreken heeft weinig zin, daar het in zulk geval onverklaarbaar wordt, waarom men zoveel moeite besteed heeft aan de verandering van den bovenbouw. Hebben wij hier te **doen** met riten, die ons tot heden onbekend zijn?

Onwillekeurig is men geneigd te denken aan andere gevallen, waarin men intakte graven gevonden heeft en de sarkofaag toch leeg was. Een bekend voorbeeld is het graf der moeder van Cheops, koningin Hetepheres, indertijd door G. A. Reisner ontdekt, en nog pas enkele jaren geleden liet Zakaria Goneim tal van autoriteiten naar Sakkara komen om getuige te zijn bij de opening van de sarkofaag van koning Sechemchet. Tot aller ontsteltenis was deze totaal leeg. Hier staan wij voor raadsels. Ook Soleb heeft in dezen, tot nu toe, geen oplossing gebracht.

Soleb, Driekoningen 1958.

JOZEF M. A. JANSSEN

L'autore e la direzione di Phœnix sono obbligatissimi alla Signora M. Schiff Giorgini che loro a concesso la riproduzione delle sue bellissime fotografie degli scavi a Soleb e la ringraziano cortesemente della sua gentilezza.